

УДК 338.43.001.76

Л. С. Крючко,
аспірант кафедри фінансів, Дніпропетровський державний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНА СУТЬ ТА ОСНОВНІ СТАДІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Розглянута економічна суть інновацій та інноваційної діяльності різними науковцями. Досліджено сучасний стан інноваційного процесу підприємств. Уточнено поняття та проблеми інновацій у сільському господарстві.

Considered economic essence of innovations and innovative activity by different research workers. The modern innovative process of enterprises state is investigational. A concept and problems of innovations is specified in agriculture.

ВСТУП

Період, що минув з 24 серпня 1991 року, ще не забезпечив українській спільноті здійснення мрій про добре майбутнє. Маючи чи не найліпші стартові умови з усіх постсоціалістичних країн і республік для реорганізації виробництва і переведення його на ринкові умови, наша держава поступово втрачала їх і сьогодні перебуває чи не в найгіршій економічній ситуації. Справді, останнє десятиріччя — це роки, коли обсяг виробництва безперервно зменшувався, економічні реформи не були послідовними. Результатом цього є поступове зниження рівня життя населення.

Прогрес економічної науки й економічного життя передових країн ніби оминав Україну. Наші знання сучасної економічної теорії та політики були дуже поверхові, а тому вже з початку не могли з'явитись обґрунтовані рекомендації щодо ходу реформ.

Інноваційний тип розвитку сприяє науково-технічному, економічному і соціальному прогресу насамперед завдяки використанню власного інтелектуального багатства. Він дає змогу посилити довіру громадян до своєї держави, залучати до розвитку невикористані інтелектуальні ресурси, звузити сферу тіньової економіки, формує у суспільстві культ нововведень.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Розглянути економічну суть інновацій та інноваційної діяльності, проаналізувати сучасний стан та проблеми розвитку інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

РЕЗУЛЬТАТИ

Інновація — це винятково важлива для сьогодення економічна категорія. Однак з часу її появи минув не один десяток років. Відомий австрійський економіст Йозеф Шумпетер 1912 р. у книзі "Теорія економічного розвитку" запропонував концепцію інновацій, в основу якої поклав ідею про "нові комбінації". Серед комбінацій, які в цілому формують структуру інноваційного процесу, він називав такі:

- випуск нового продукту або відомого продукту нової якості;
- впровадження нового, досі не відомого в конкретній галузі методу виробництва;
- проникнення на новий ринок збуту — відомий чи невідомий;
- отримання нових джерел сировини чи напівфабрикатів;
- організаційна перебудова, зокрема створення монополії чи її ліквідація [1].

У подальших працях Й. Шумпетера термін "нова комбінація" замінено "терміном іннова-

ція", що й став науковою категорією. Інновації витісняють старі продукти та виробництва, забезпечують структурну перебудову економіки.

Й. Шумпетеру належить ідея про те, що інновації виштовхують економічну систему з урівноваженого стану і є чинником "створювального руйнування", або "нестабільної стабільності".

Ю. Бажал справедливо відзначає, що основоположником інноваційної теорії економічного розвитку був український вчений М.Туган-Барановський. Цю теорію підтримували такі відомі економісти, як Дж. М. Кейнс та У.Ростоу. Зокрема, У.Ростоу в праці "Теоретики економічного зростання від Давида Юма до нинішніх часів..." зазначає, що "в Європі послідовність розвитку ідей економічного зростання та бізнесових циклів така: від Туган-Барановського до Шпітгофа, далі до "Ліги Націй" Хаберлера і за тим "Бізнесові цикли" Шумпетера". Дж.М. Кейнс також заявляв, що симпатизує школі, представленій такими авторами, як М. Туган-Барановський, Хал, Шпітгоф і Й. Шумпетер [2].

Отже, економісти Заходу інноваційною економікою називали таку, яка динамічно розвивається, в якій освоюють якісно нові види продукції, нові технології, методи виробництва тощо — все те, що забезпечує державі економічне зростання.

М. Туган-Барановський у праці "Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя"(1894) дослідив різні підходи до пояснення циклічного характеру економічного розвитку і зробив висновок про те, що не споживання керує виробництвом, а, навпаки, виробництво керує споживанням через нагромадження позикового капіталу та його інвестування. Позикові капітали поглинають наукові відкриття і технічні вдосконалення та підштовхують виробництво. Інакше кажучи, величина попиту на капітал залежить від стану технічного прогресу.

Теорію М. Туган-Барановського про вплив внутрішніх чинників, що визначені технічними змінами в основному капіталі, на економічний розвиток завершив Й.Шумпетер, який, як уже зазначено, увів у науковий обіг категорію "інновація" і створив цілісну інноваційну теорію.

Вирішальною ознакою інновації є можливість використання нововведення на рівні одного підприємства. У цьому випадку для підприємства важливо, чи займається воно впровадженням інновацій як піонер у національному господарстві, чи ні.

Отже, інновація — це нововведення, вико-

ристання якого призводить до якісних змін у виробництві з метою отримання соціально-економічної вигоди(ефекту).

Перехід до інноваційної політики в економіці неможливий без економічних реформ. Сьогодні практичні рішення щодо використання категорій "інвестиції", "інновації" тощо — вже визначені, вони відповідають загальному курсу держави на перехід до європейських і міжнародних стандартів. Це стосується обліку, аудиту, статистичної звітності тощо. Наприклад, починаючи з 1998 р., у статистичних щорічниках України спеціально виділено окремої напрям (розділ 8), у якому відображено інвестиційну діяльність. У цьому розділі відображено інвестиції в основний капітал, а також інвестиції у житлове будівництво.

У Законі України "Про інвестиційну діяльність" як одну з форм інвестиційної діяльності визначено й інноваційну діяльність (власне діяльність, а не просто інновації). Її застосовують з метою впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво і соціальну сферу. Ця діяльність передбачає:

— випуск і розповсюдження принципово нових видів техніки і технологій;

— прогресивні міжгалузеві структурні зрушення;

— реалізацію довготермінових науково-технічних програм з великими термінами окупності витрат;

— фінансування фундаментальних досліджень для втілення якісних змін у стані продуктивних сил;

— розробку і впровадження нової, ресурсозбережної технології, призначеної для поліпшення соціального становища й екологічного стану.

Повніше суть інновацій розкриває їхня структура. В сучасній літературі є чимало різних класифікацій інновацій, причому кожен автор пропонує власну систему класифікаційних критеріїв. З цієї причини виникла проблема класифікації вже самих класифікаційних ознак.

Інноваційна діяльність у сільському господарстві має певні особливості, пов'язані із його специфікою, а саме: наявністю живих організмів, сезонністю та підвищеними ризиками тощо. Із впровадженням новацій у галузь види продукції, як правило, не змінюються, тільки набувають покращених властивостей (наприклад, вища врожайність буряків). Інноваційну діяльність у сільському господарстві запропоновано розглядати на чотирьох етапах: розробка новацій, їх апробація та перевірка, відтво-

Таблиця 1. Тракткування поняття "інновація" у різних авторів

Автор	Визначення інновацій
Б. Твісс	Процес, у якому винахід або нова ідея набуває економічного змісту
Ф. Ніксон	Сукупність технічних, виробничих і комерційних заходів призводять до появи на ринку нових, поліпшених промислових процесів і обладнання
Б. Санто	Суспільно-економічний процес, який через практичне використання ідей і винаходів приводить до створення кращих за своїми властивостями виробів, технологій, і у випадку, якщо інновація орієнтована на економічну вигоду, прибуток, її поява на ринку може принести додатковий дохід
Й. Шумпетер	Нова науково-організаційна комбінація виробничих факторів, мотивована підприємницьким духом
Д.В. Соколов А.Б. Тітов М.М. Шабанова	Підсумковий результат створення й освоєння (впровадження) принципово нового або модифікованого засобу (нововведення), що задовольняє конкретні громадські потреби і дає ряд ефектів (економічний, науково-технічний, соціальний, екологічний)
Ю. П. Морозов	Прибуткове використання новацій у вигляді нових технологій, видів проєкції, організаційно-технологічних і соціально-економічних рішень виробничого, фінансового, комерційного або іншого характеру
А.И.Пригожий	Зводиться до розвитку технології, техніки, управління на стадіях їх зародження, освоєння, дифузії на інших об'єктах
П.Н. Завлін А.К. Казанцев Л.Э. Мінделі	Використання в тій чи іншій сфері суспільства результатів інтелектуальної (науково-технічної) діяльності, спрямованих на вдосконалення процесу діяльності або його результатів
І. Санду І. Ушачев	Визначається результатами, які отримали втілення у вигляді нового або удосконаленого продукту, на ринку нового або вдосконаленого технологічного процесу, використовуваного в практичній діяльності

рення новацій, а також впровадження їх у виробництво.

Основним продуцентом новацій для сільськогосподарства нині є мережа науково-дослідних інститутів УААН та Міністерства аграрної політики України. Найбільш поширеними новаціями є: нові сорти та гібриди рослин і породи тварин, штами мікроорганізмів, марки і модифікації сільськогосподарської техніки, технології, хімічні та біологічні препарати (вакцини), економічні розробки (документально оформлені методики, різні рекомендації тощо). Апробацію та перевірку отриманих зразків здійснюють наукові установи, спеціальні державні установи й організації. Відтворення новацій у сільському господарстві здійснюють насінницькі господарства (вищівання елітного та репродукційного насіння нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур); племінні заводи (розведення чистих порідних ліній тварин); машинобудівні підприємства (серійний випуск нової техніки); біологічні фабрики (випуск вакцин) тощо. Впровадження розробок у виробництво, або перетворення новацій в інновації здійснюється за ініціативою суб'єктів підприємницької діяльності з метою досягнення комерційних вигод.

Інноваційний процес у наукових працях розглядається як послідовне виконання взаємопов'язаних науково-дослідних, дослідно-конструкторських, проєктно-технологічних та експериментальних робіт, а також виробництво або виготовлення нової продукції, техно-

логічних процесів і способів організації виробництва, праці та управління, тобто з появою ідеї та її закінченням комерційною реалізацією. У систематизованому вигляді в табл. 1 наводяться порівняльні характеристики ряду авторів поняття "інновація".

Вважається, що в сучасних умовах інноваційну діяльність у сільському господарстві доцільно розглядати як процес управління складними природно-економічними системами та освоєння нових технічних, хімічних і біологічних засобів, технологічних процесів. При цьому, кожне нововведення

повинне проходити оцінку в єдиній системі ведення сільського господарства, у конкретних агрокліматичних та організаційно-економічних умовах. Виходячи з цього, для виявлення сутності й особливостей інноваційної діяльності в сільськогосподарському виробництві необхідно розглянути сутність, особливості формування і розвитку систем ведення землеробства, галузей рослинництва і тваринництва.

Освоєння інновацій у сільському господарстві необхідно розглядати як особливу сферу діяльності, пов'язану з управлінням і організацією виробництва в поєднанні з виробничими і технологічними способами ведення господарства. При цьому не можна применшувати дію принципів ведення галузей рослинництва, тваринництва, формування виробничої і соціальної інфраструктури, тобто доцільно розглядати інноваційний процес з позицій системного підходу, у вивченні чинників, що впливають на ефективність виробництва сільськогосподарської продукції.

Необхідно відзначити, що в сільському господарстві нововведення може не реалізуватися або мати негативні наслідки через вплив фактора, що має мінімальний вплив на виробничий процес. Наприклад, вирощування інтенсивних культур на ріллі з ґрунтами низького рівня родючості (мінімальний фактор) є неефективним способом ведення господарства. Освоєння ж інновацій в технологіях, спрямованих на підвищення рівня родючості ґрунтів, поряд з іншими взаємозалежними факторами дозволяє

підвищувати ефективність сільськогосподарського виробництва за рахунок інтенсифікації. Мінімальними факторами є вологозабезпеченість, еродованість земель, інші агрокліматичні, а також природні фактори. Як мінімальний фактор можуть виступати низька кваліфікація кадрів, слабка керованість виробничим та інноваційним процесами.

У науковій літературі та дослідженнях вчених розкрито особливості дії специфічних законів природного, технічного, організаційного та економічного характеру на сільськогосподарське виробництво. У сучасних умовах у загальну систему ведення сільського господарства включаються фінансово-економічні та податкові чинники, а також фактори впливу аграрних ринків на структуру і ефективність сільськогосподарського виробництва.

Узагальнення теоретичних положень та практичного досвіду дозволяє відзначити, що ігнорування системного підходу до освоєння інновацій у сільському господарстві з позицій, притаманних технічним і суто промисловим виробництвам, призводить до зниження ефективності освоєння інновацій у сільськогосподарському виробництві, а іноді й до негативних явищ — до порушень та диспропорцій в організації та управлінні підприємством. Виходячи з цього, пропонується враховувати різноманіття агро-кліматичних та організаційно-економічних, а також фінансових чинників, проектувати виробничий процес у формі системного наукового дослідження на основі знання законів ведення систем землеробства, галузей рослинництва і тваринництва, організації праці та виробництва, управління технологічними процесами, галузями та підприємствами.

О.І. Дацій визначає інноваційний цикл як період часу від моменту народження нової ідеї до часу, коли інновація, що матеріалізує її, вичерпавши свій потенціал, замінюється новою інновацією, що втілює ідеї більш високого рівня. Аналіз підходів до розгляду інноваційного циклу дає змогу виділити такі етапи: 1) створення інновації; 2) упровадження на ринок; 3) зростання; 4) зрілість; 5) спад.

Сільське господарство на шляху до підвищення ефективності й конкурентоспроможності значною мірою залежить від інноваційної діяльності, спрямованої на використання та комерціалізацію результатів наукових досліджень, розробок та впровадження на ринок

Таблиця 2. Розподіл обсягу фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування (у фактичних цінах, млн грн.)

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Усього	61,1	168,4	548,1	493,8	594,9	724,0
В т.ч. за рахунок бюджету	17,8	37,1	120,8	134,0	238,1	324,7
Власних коштів	0,8	1,7	9,7	5,9	18,1	20,3
Коштів замовників вітчизняних	23,4	55,3	202,7	210,5	195,3	195,5
Іноземних держав	14,0	70,8	148,0	120,7	135,0	149,4
Інших джерел	5,1	3,5	66,9	22,7	8,4	34,1

нових товарів і послуг. Новий сорт сільськогосподарських культур є інноваційним продуктом, оскільки він є результатом науково-дослідної розробки і як об'єкт матеріальної та інтелектуальної власності має важливе значення в сільському господарстві країни.

Інновації в сільському господарстві направлені на задоволення певної суспільної потреби, зокрема продовольчих потреб населення шляхом поліпшення землі як природного ресурсу, створення нових сортів рослин, порід тварин тощо. Вони є засобом, використання якого дає можливість одержати певний економічний ефект, пов'язаний з реалізацією цілей розвитку агропромислового виробництва, підвищенням ефективності його функціонування.

Таким чином, інновація в сільському господарстві є нічим іншим, як зміною в техніці, технології, організації, екології, економіці. У соціальній сфері служить для одержання економічного ефекту, епрямованого на задоволення певних суспільних потреб людського буття [3].

Економічна криза зумовлює обмеженість фінансування пріоритетів структурної політики, зусилля уряду спрямовуються на підтримку галузей "життєзабезпечення" — паливно-енергетичного комплексу і сільського господарства. Тривалість кризи призводить до занепаду наукоємних галузей, оскільки їх продукція не знаходить збуту на внутрішніх ринках і стає неконкурентоспроможною на зовнішніх за співвідношенням "якість — ціна". Одночасно з наукоємними галузями промисловості "згортаються" науково-дослідні й конструкторські роботи, скорочується кількість наукових співробітників, зникає попит на наукову і спеціальну літературу, руйнується патентна система. "Готові" до впровадження технології не знаходять попиту. Оскільки відсутні економічні стимули до інноваційної діяльності.

У цьому аспекті слід зазначити, що в Україні за роки незалежності не створено дієвої національної системи захисту інтелектуальної власності, зокрема патентної системи. Це пов'язано як з об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Негативну роль зіграла невизначеність правового поля та руйнування патентно-інформаційної сис-

Таблиця 3. Витрати організацій на виконання власними силами наукових та науково-технічних робіт за видами робіт (у фактичних цінах, млн грн.)

Роки	Усього	У тому числі			
		Фундаментальні дослідження	Прикладні дослідження	Науково-технічні розробки	Науково-технічні послуги
1995	52,7	3,8	13,9	32,8	2,2
2000	123,1	10,8	24,1	81,4	6,8
2005	364,0	35,2	48,9	246,4	33,7
2006	484,1	46,3	38,1	359,6	40,3
2007	583,0	61,4	53,4	427,6	40,6
2008	711,1	73,4	63,2	535,1	39,4

Таблиця 4. Кількість наукових організацій за галузями наук, од.

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Усього	96	94	109	105	93	88
у тому числі						
технічні науки	73	75	83	79	64	59
природничі науки	16	14	19	19	22	22
з них:						
медичні	4	4	4	4	5	5
сільськогосподарські	5	5	6	6	5	5
суспільні науки	2	1	5	5	5	5
наукові установи та вищі навчальні заклади, що мають багатогалузевий профіль	5	4	2	2	2	2

Таблиця 5. Наукові кадри, чол.

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Кількість працівників наукової організації	18157	11494	11253	10750	12267	11844
Кількість спеціалістів, які виконують наукові та науково-технічні роботи	13979	8757	9021	8574	7965	7694
З них мають науковий ступінь:						
Доктора наук	164	139	138	149	146	141
Кандидата наук	1511	932	859	835	801	783
Кількість працівників, які виконують науково-технічні роботи за сумісництвом	4250	455	4049	4638	5168	5276
З них мають науковий ступінь:						
Доктора наук	450	491	346	429	458	480
Кандидата наук	2022	2275	1378	1679	1896	1710

теми в перші роки незалежності. Графічно розподіл обсягу фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування в Дніпропетровській області наданий в табл. 2 [4].

Із вищевикладеного можна зробити висновок, що фінансування наукових та науково-технічних робіт як в Україні в цілому, так і в Дніпропетровській області здійснюється останніми роками уповільненими темпами, але підвищується. Вкладення у розвиток інноваційної діяльності поки що, по суті, є мізерними і не відповідають реальній потребі в них. Основним джерелом фінансування залишається державний бюджет. Витрати організацій Дніпропетровської області на виконання власними силами наукових та науково-технічних робіт за видами робіт повільно збільшуються (табл. 3).

Наукові дослідження потребують щорічного масштабного фінансування і всебічної державної підтримки, оскільки від цього залежить

науковий рівень та якість новацій, що надзвичайно важливо в умовах поширення на українському ринку науково-технічної продукції конкурентоспроможних іноземних техніки й технологій, які за своїми техніко-економічними параметрами не поступаються, а часом і перевершують вітчизняні аналоги. Особливо це стосується імпорту сільськогосподарської техніки, насіння іноземних сортів культур рослин і засобів захисту рослин.

Сучасний стан наукового забезпечення інноваційного процесу сільськогосподарської науки дійшов до критичної межі: матеріально-технічна база науково-дослідних установ зношена, не вистачає приладів для досліджень, особливо з найбільш наукомістких напрямів, тому кількість наукових організацій, безпосередньо в Дніпропетровській області, поступово зменшується (табл. 4).

Незацікавленість вчених впливає на ефективність та якість обраних для дослідження тем. Частина наукових тем і напрямів досліджень є модифікацією існуючих, що призводить не лише до неефективного використання наукового потенціалу, а й негативно позначиться на стані аграрної науки вже у найближчій перспективі [5].

Наукові установи потребують здійснення капітальних вкладень, проте на ці цілі виділялись мінімальні суми коштів. Витрати на маркетингові дослідження, кошти на діяльність організацій з науково-технічної інформації та рекламування наукової продукції, а саме: проведення і участь у виставках, конференціях, симпозиумах, — зростають, а середній рівень заробітної плати практично не змінюється. Всі ці фактори призвели до втрати частини кадрового наукового потенціалу, та посилення процесу постаріння працюючих науковців безпосередньо в Дніпропетровській області (табл. 5).

Для успішного розв'язання кадрової проблеми необхідно здійснювати ефективне інвестування в людський капітал, яке повинне забезпечувати в масштабах країни випереджуючі темпи зростання валового внутрішнього продукту над темпами приросту інвестицій, а на макрорівні — високу конкурентоспроможність підприємства. Саме такі інвестиції дають змогу залучати в сільськогосподарське виробництво кваліфікованих фахівців, які мають відповідну спеціальну підготовку, бо без забезпечення їм належного рівня заробітної плати та створення прийнятних соціальних умов (насамперед — житлових) розв'язання цієї проблеми є неможливим. За відносності належних умов життя на селі, за даними І.Г. Кириленка [6], лише 2% випускників аграрних вузів працевлаштовуються в сільському господарстві, а решта — поповнюють кадровий потенціал інших галузей народного господарства.

Наведені дані щодо стану інноваційної діяльності свідчать про необхідність посиленої уваги держави до цих сфер, гостроту питання відновлення політики державного стимулювання суб'єктів інноваційної діяльності до реєстрації патентів, корисних моделей, знаків для товарів і послуг, ліцензійних договорів про передачу прав на об'єкти промислової власності. Актуалізуються питання впровадження нових механізмів стимулювання інноваційної й технологічної активності суб'єктів підприємницької діяльності та окремих винахідників. При цьому мають бути враховані теоретичні засади та сучасні тенденції розвитку патентування і захисту інтелектуальної власності, їх вплив на науково-технічний та технологічний прогрес, економічне зростання.

Досвід розвинутих країн щодо стимулювання інноваційної діяльності та вдосконалення механізму розвитку патентної системи дають уявлення лише про один можливий напрям підвищення ефективності технологічного розвитку України в умовах становлення постіндустріальної моделі розвитку в окремих регіонах світу. Ще один напрям може бути визначений з урахуванням новітніх тенденцій технологічного прогресу людства, осмислення їх теоретичного методологічного підґрунтя.

У сучасній міжнародній економіці в глобальній конкуренції визначальними є як традиційні фактори — якість продукції і ефективність виробництва, так і нові — інноваційна діяльність. У конкурентній боротьбі виграє той, хто в змозі випередити суперника у виробництві й постачанні на ринки нових товарів, тех-

нологій і послуг. Подолати кризовий стан країнам, що досить тривалий час зазнавали скорочення виробництва, структурних деформацій в економіці, можна лише за умови впровадження інновацій, які спрямовані на економію уречевленої праці більшими темпами, ніж праця людини. Тобто впроваджені нові техніка і технології повинні бути не лише більш продуктивними, а й дешевшими. Інноваційна політика держави має спрямовуватися на розширення внутрішнього ринку технологій та стимулювання участі як підприємців (для залучення іноземних технологій), так і розробників інновацій у міжнародному обміні технологій. При формуванні такої політики мають бути враховані основні тенденції та закономірності розвитку світового ринку технологій, зокрема базових технологій інноваційної діяльності.

ВИСНОВКИ

На підставі дослідження наукових робіт різних науковців розкрито та уточнено поняття інновацій та інноваційної діяльності. Визначено, що інноваційна модель розвитку національної економіки є визначальним чинником прогресу суспільства та підвищення добробуту його членів. Цим зумовлена потреба державної підтримки інноваційної сфери як джерела економічного зростання і відродження національної культури, освіти та науки. Цілеспрямована політика держави у забезпеченні використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки дає змогу повніше задовольняти соціальні, економічні, культурні та інші потреби суспільства.

Література:

1. Багриновский К.А. Инвестиционная политика хозяйственных субъектов в условиях экономического кризиса / К.А. Багриновский — М.: Зоря, 1989. — 320 с.
 2. Басалов И. А. Инвестиционный потенциал предприятия / И.А. Басалов И.А. — 2-е изд. — М.: Калина, 1980. — 300 с.
 3. Статистичний збірник Дніпропетровської області. — Дніпропетровськ, 2008. — 572 с.
 4. Дацій О.І., Методичні основи дослідження інноваційного розвитку галузей сільського господарства / О.І. Дацій // Агросвіт. — 2008. — № 4.
 5. Бережна О.Л., Сучасний стан інноваційного процесу на сільськогосподарських підприємствах / О.Л. Бережна // Агросвіт. — 2007. — № 2.
 6. Кириленко І.Г., Квітневі тези аграрної реформи / І.Г. Кириленко // Уряд. кур'єр. — 2004. — № 25.
- Стаття надійшла до редакції 28.04.2010 р.*